

ЧАСТИНА 3

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

ФОРМИ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ОПОРУ
В ЧАСИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

Національний
історико-меморіальний
заповідник
"Биківнянські могили"

День Незалежності України, особливо в період жорстокої війни за свободу й самостійність власної держави, має особливу вагу. Він також актуалізує нині не лише міркування про «ціну», заплачену багатьма поколіннями за право жити на власній землі, а й роздуми про традиції та форми національного спротиву.

Насаджування російськими більшовиками своєї влади над українською територією відбувалося непросто. Селянські повстання, інтелектуальна опозиція, вимагання прав для української культури та мови – усе це свідчило про те, що після поразки Української революції 1917 – 1921 років ідея незалежної України нікуди не поділася.

Морок репресій, ліквідація советськими спецслужбами лідерів національно-визвольного руху, винищення українського люду Голодомором 1932 – 1933 років, масові розстріли у період Великого терору 1937 – 1938 років, ігнорування прав людини й тотальне беззаконня, здавалося б, мали знищити потяг українців до боротьби. І частково так і сталося, бо за сталінського правління після всіх соціальних експериментів над населенням уже не спавало сил для масового повстання. Проте українці продовжували чинити спротив у форматі особистої непокори.

Опрацьовуючи архівно-кримінальні справи репресованих осіб, ми спостерігаємо найчастіше одноманітні свідчення, канцеляризми, штамповані фрази та заздалегідь погоджені протоколи. Пим ціннішими стають матеріали, які зафіксували хоч якийсь опір людини у чекістських застінках. Вони доволі лаконічні, та вже сама їх наявність у матеріалах справи говорить про прецедент, про те, що саме ця конкретна особа спробувала відстояти власну гідність і честь. І хай ці окремі епізоди, на жаль, не вплинули на долю людини, не порятували її від репресивної машини, вони доводять, що спротив і незламність можливі й в тоталітарній системі.

Акти втечі, неповага до слідчих НКВС, відмова визнавати фальшиві звинувачення чи назвати прізвища однодумців перетворювалися в ті криваві часи на своєрідний виклик репресивним спецслужбам, а відтак, і самому людиножерському комуністичному режиму. Цей поодинокий спротив демонстрував, що навіть всеохопність і сила тоталітарної системи має межу. Це воля і чин одинака.

Міні-виставка презентується в рамках проєкту «Документи свідчать», започаткованого Заповідником у 2022 році з надією на те, що розуміння українцями жорстких реалій радянського минулого допоможе у боротьбі з російським агресором.

ВШЕЧА З-ПІД ВАРШИ

Перебування у в'язниці НКВС дорівнювало потраплянню людини у простір беззаконня і безправ'я. Слідчі фізичними методами впливу чи психологічним тиском «вибивали» в заарештованих потрібні зізнання, і навіть найстійкіші ламалися під дією тортур, випробувань карцером чи голодом.

В'язниці НКВС були режимним об'єктом із воєнізованою охороною і продуманою системою утримування підслідних. Нами не зафіксовано поки що фактів утечі з-під варти у такій установі. Однак, коли громадянина заарештовували райвідділи НКВС із, можливо, меншим штатом співробітників, шанси на порятунок залишалися. Таким шансом скористався **Федір Лазарчик-Буряк (1895 – 1937)** – селянин, що працював у колгоспі «Червона армія» с. Шкнева Київської обл., звинувачений чекістами у шпигунстві на користь Польщі. Під час вечірньої перевірки він здійснив спробу втечі, яку зафіксовано у відповідному акті.

Федора Лазарчика-Буряка розстріляли 23 вересня 1937 року в Києві за рішенням двійки на підставі виконання оперативного наказу НКВС СРСР №00485 («польська операція»).

Акт

1937 р. липня 2 дня. Я діжурний по РОНКВС Кагановичського р-ну Білько.

Цього числа у присутності м-р Вознюка робив вичірню оправку аристованому содержаного при КПЗ Кагановичського ром. Лазарчеку-Буряк. При виводці с камори в калідор Лазарчик-Буряк через м-р Вознюка сприбнув с калідора став втікати. На придуприжденія стій не остановився. І я совместно з Вознюком кинувся в погонь і Лазарчик-Буряк без приминенія оружія був вловлен за двором. По улиці Карла-Маркса. На віддалині 600-500м від двору. Про що склав акт.

Вартовий
Понятій Вознюк
Затриманий Буряк

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60742

Акт
1937 р. липня 2 дня Я діжурний
по ронквс. Кагановичського р-ну Білько.
Цього числа аристованого м-р Вознюка.
робив. вичірню оправку аристованому
содержаного при КПЗ Кагановичського
ром. Лазарчеку-Буряк. При виводці
с камори. в калідор. Лазарчик-Буряк.
через м-р Вознюка сприбнув с калідора
став втікати. На придуприжденія
стій не остановився. І я совместно
з Вознюком кинувся в погонь і Лазарчик-
Буряк без приминенія оружія
був вловлен за двором. По улиці
Карла-Маркса. На віддалині 600-500
від двору, про що склав акт.
Вартовий м-р Вознюк
Понятій. Вознюк
Затриманий Буряк

*Збережено правопис оригіналу

НЕПОКОРА СЛІДЧИМ

У радянській пропаганді та кінематографі образ співробітника НКВС конструювався як взірцевий приклад людини, відданої інтересам країни. Романтичний флер поєднувався із уявленнями про нещадність і суворість «караючого меча революції». Люди, які потрапляли до слідчих НКВС на допит, не маючи за собою провини, як правило, відчували розгубленість, ніяковість і надію на з'ясування власної невинуватості. Та коли поведінка чекіста розгорталася всупереч ustalеним стереотипам, особа була готова підписати будь-які зізнання, аби фізичний чи психологічний тиск припинився. Тож мало хто дозволяв собі проявляти акти непокори чи сперечатися зі слідчим.

Проте **Олександр Грабовський (1897 – 1937)** – скрипаль Київської опери, звинувачений у «шпигунській роботі на Німеччину» та «участі у контрреволюційній фашистсько-розвідувальній організації», дозволив собі ображати слідчого, за що отримав 7 днів карцеру.

Олександра Грабовського разом із братом Сергієм і сестрою Марією Калашниковою розстріляли 23 жовтня 1937 року в Києві за рішенням Особливої Наради при Наркомі внутрішніх справ СРСР.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

1937 года, июля "26" дня. Я, Пом. Нач. 8 Отделения
3 Отдела УГБ НКВД УССР - Ст. Лейтенант Гос. Безопасности ВОЛОСОВ,
рассмотрев следственный материал по обвинению ГРАБОВСКОГО
Александра Михайловича по ст. ст. 54-1 п. "а" и 54-11 УК УССР.

Н А Ш Е Л:

Что ГРАБОВСКИЙ Александр Михайлович на следствии
ведет себя крайне вызывающе, грубо отвечает на задаваемые
ему вопросы и наносит оскорбления следователю, -

ПО Л А Г А Л - Б Ы:

Арестованному ГРАБОВСКОМУ изменить тюремный
режим, переведя его из общей камеры в карцер, сроком на семь
суток.

ПОМ НАЧ 8 ОТД 3 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
СТ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

/ВОЛОСОВ/

"УТВЕРЖДАЮ": ЗАМ НАЧ 3 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

/САМОЙЛОВ/

Кашин
Олеин

ПОСТАНОВА

1937 року, липня "26" дня. Я, Пом. Нач.
8 Відділення 3 Відділу УДБ НКВС УРСР
Ст. Лейтенант Держ. Безпеки ВОЛОСОВ,
розглянувши слідчий матеріал з обвинувачення
ГРАБОВСЬКОГО Олександра Михайловича за
ст. ст. 54-1 п. «а» та 54-11 КК УРСР.

ЗНАЙШОВ:

Що ГРАБОВСЬКИЙ Олександр Михайлович
під час слідства поводить ся вкрай зухвало,
грубо відповідає на запитання, які йому
ставлять, і ображає слідчого.

ВВАЖАВ-БИ:

Заарештованому ГРАБОВСЬКОМУ замінити
тюремний режим, перевівши його із загальної
камери до карцера, на сім діб.

ЦДАГОУ. Ф.263. Оп. 1. Спр. 47124

НЕВИЗНАННЯ ПРОВИНИ

У переважній більшості випадків замучені, знесилені, шоковані несправедливістю люди підписували зізнання, обмовляючи себе, а також рідних, колег чи друзів. Такі «зізнання» найчастіше ставали ледве не єдиним доказом «злочинів» заарештованого.

Невизнання провини під час слідства перетворилося на найпоширенішу форму спротиву репресивній машині. Когось від самообмовляння утримували стійкі морально-епічні норми (наприклад, Митрополита УАПЦ Василя Липківського), когось – упевненість у власній невинуватості (наприклад, письменника Василя Гудиму), когось – надія на владний статус, відомість чи посаду, які б мали захистити.

Ймовірно, **Степан Василевський (1900 – 1937)** – мовознавець, літературний редактор, керівник словникового відділу Інституту мовознавства, вірив, що кар'єрне зростання й відданість партійним вимогам щодо боротьби з українським націоналізмом допоможуть йому уникнути розстрілу за «участь у контрреволюційному підпіллі». Пим паче, що Степан Василевський був співавтором русифікаційного «Російсько-українського словника» (1937). У двох наявних протоколах допитів він послідовно заперечував власну провину.

Степана Василевського розстріляли у Києві 14 листопада 1937 року за рішенням вищої двійки.

Протокол допиту

обвинуваченого Василевського Степана Івановича

від 20 жовтня 1937

Вопрос: Як об'єдналися як учасник антирадянської націоналістичної терористичної організації? Чи знаєте ви про цей випадок з Леоком?

Відповідь: Я ніякої організації ніколи не знав і не чув. Мені більше не було ніякого участі в ній.

Вопрос: Що говорите слідству на адресу Василя Леока? Як він був учасником організації Леока? Згадуйте всі факти, які ви можете згадати про нього?

Відповідь: Слідству говорю правду і нічого не приховую. З Леоком я ніколи не мав нічого спільного. Мені більше не було ніякого участі в організації з Леоком. Леока Леоком не знаю.

Степ. Василевський

Протокол допиту

обвинуваченого Василевського Степана Івановича

від 20 жовтня 1937

Питання: Ви обвинувачуєтеся як учасник антирадянської націоналістичної терористичної організації. Чи визнаєте ви себе винним у цьому?

Відповідь: Я жодної організації ніколи не знав і не чув. Пим паче не брав участі в ній.

Питання: Ви говорите слідству неправду. Вас викрито показаннями арештованого учасника організації Леока. Зачитую вам витяг із його свідчень. Підтверджуєте ви це?

Відповідь: Слідству я говорю правду і нічого не приховую. З Леоком я ніколи не мав нічого спільного [...]

В організації я не був. Леока говорив неправду.

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп.1. Спр. 44245

ІГНОРУВАННЯ ВИТОГ СЛІДСШВА

Спрощення процедури слідства у період Великого терору не передбачало, при цьому, відмови від ретельного документування процесу: до справи мали підшиватись всі необхідні акти, протоколи, ордери і довідки, завірені печатками і штампами, а найголовніше – підписами. Власне, метою було отримання підпису підслідного під його «зізнанням». На слідчим НКВС не завжди спавало сил змусити людину підтвердити зафіксовану в протоколі версію подій, де все викривлювалось і фальшувалось. Це спричиняло справжнє протистояння між заарештованим і слідчим.

Саме таку непосупливість продемонстрував під час допитів **Генрі Парло (1898 – 1937)** – актор і режисер, який грав на сцені Державного єврейського театру УРСР і Державного польського театру УРСР, звинувачений у шпигунстві та участі у контрреволюційній організації ПОВ («Польська організація військова»). Під час багаточасових допитів, які тривали безперервно декілька днів, актор відмовлявся не лише визнавати власну «провину», а й взагалі відповідати на будь-які запитання слідчих.

Генрі Парло розстріляний у Києві 17 вересня 1937 року за рішенням вищої двійки.

Зам Наг з отгела чуб НКВД уезд
Капітану Госбезопасности
инт. Самойлову! 29

Рапорт

Наешлющии доношу Вам о том, что я начал с
20 июля с.г. работать над арестованным Парло
Генри Самойловичем. На протяжении 7-ми дней допра-
шивал его безперервно он ничего не хотел показывать
связь с делом, если он слышит себя только задержан-
ным по ложному доносу директора польского театра.
Следствием Парло ведет себя исключительно вы-
зывающее и даже провокационное. Бывали случаи не-
удачи когда он совершенно не хотел отвечать на
вопросы. Доклад Вам об изложенном прошу Ваших
казаний.

Наг Но НКВД Вертеп чуб Крайну/Хайтин/

№-342

Рапорт

Цим повідомляю Вам, що, починаючи з ?-го липня
цього року працюю над заарештованим Парло
Генрі Самійловичем протягом 7-ми днів,
допитую його безперервно [;] він нічого не хоче
повідомити, стверджуючи, що вважає себе
тільки затриманим за облудним доносом
директора польського театру.

На слідстві Парло поводитьсь виключно
зухвало і навіть провокаційно. Прапляються
також періоди коли він цілковито не хоче
відповідати на запитання. Повідомляючи Вам
про зазначене потребу Ваших вказівок.

?? .07.37 р.

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп.1. Спр. 60755

ОСКАРЖЕННЯ ДІЙ СЛІДЧОГО

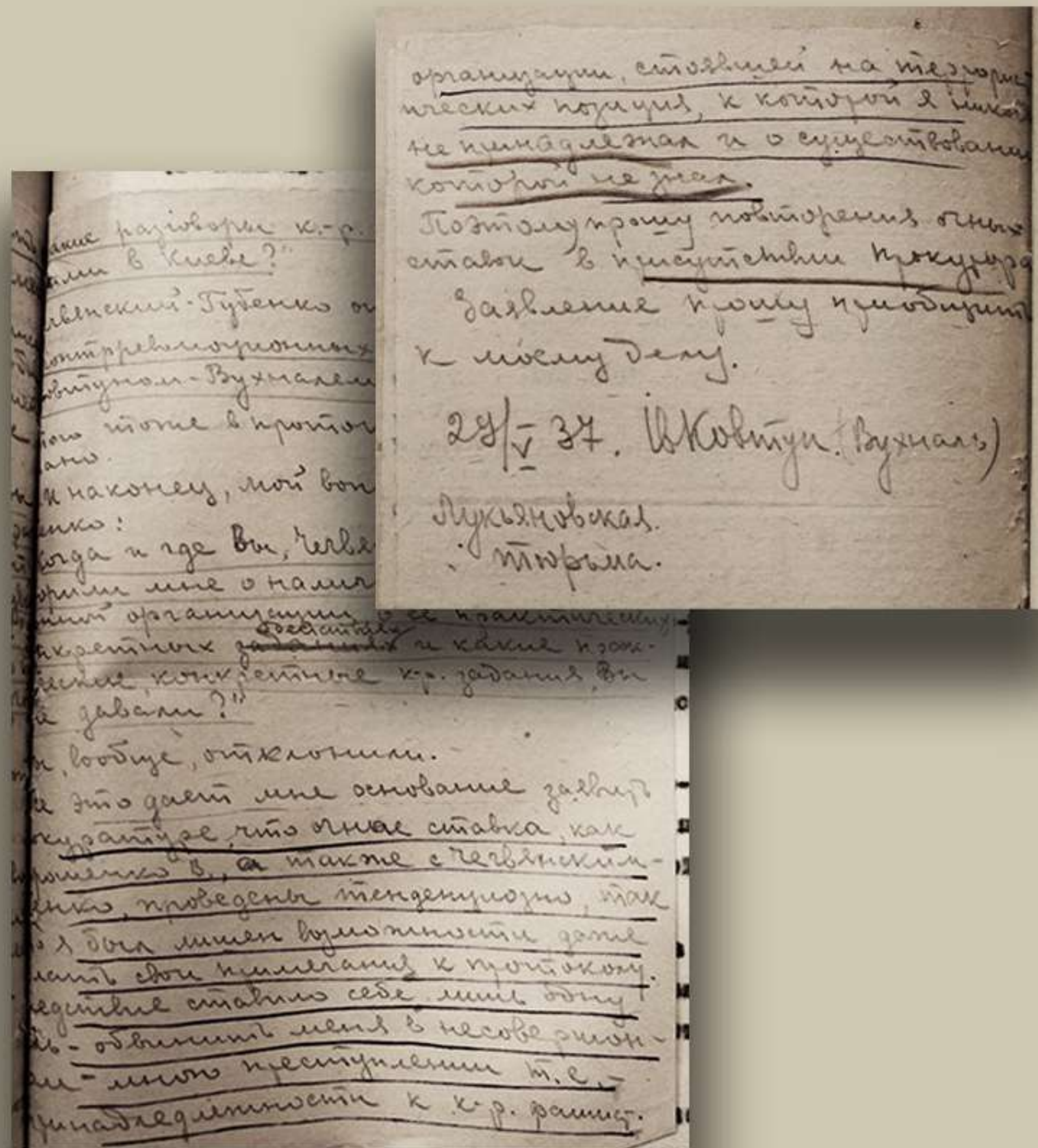
У перебігу Великого терору спостерігаються численні порушення з боку слідчих.

Оскільки оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 була дозволена спрощена процедура слідства, співробітники радянських спецслужб не переймалися чітким дотриманням процесуальних норм. Вони могли не фіксувати дослівно свідчення заарештованого, підшити у справу непідписані протоколи допитів, не шукати речових або інших доказів провини, фальсифікувати документи, безпідставно ухвалювати вироки. Подібні зловживання владою й порушення «революційної законності» стали відомими після розсекречення відповідних документів.

Заарештовані громадяни вкрай рідко оскаржували дії слідчих, розуміючи, що цим можуть лише погіршити власне становище. Та й органи прокуратури замість контролю над працівниками держбезпеки фактично узаконювали їх правопорушення.

Безсенсовість скарг під час Великого терору не зупиняла сміливців, які наважилися подати голос на захист власної гідності. Так, **Іван Ковтун (псевд. Юрій Вухналь, 1906 – 1937)** – письменник і журналіст, звинувачений в участі у контрреволюційній терористичній організації, наважився кинути виклик системі. В його архівно-кримінальній справі зберігається пропест на дії слідчого Акімова, який не зафіксував відповіді митця на запитання в ході очних ставок, його оціночні судження, зауваження щодо протиріч і неузгодженостей, на які він звертав увагу.

Юрія Вухналя розстріляли 15 липня 1937 року в Києві за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР.

Із Заяви заарештованого Ковтуна-Вухналя І.Д.

[...] Усе це дає мені підстави заявити Прокуратурі, що очна ставка, як з Ярошенко В., а також із Чечвянським-Губенко проведені пенденційно, бо я був позбавлений можливості навіть залишити свої примітки до протоколу.

Слідство поставило собі лише одну мету – обвинуватити мене у злочині, який я не скоював, побто в належності до к-р. фашистської організації, що стояла на терористичних позиціях, до якої я не належав і про існування якої не знав.

Пому прошу повторного проведення очних ставок у присутності Прокурора. Заяву прошу додати до моєї справи.

27.05.37.

Архів УСБУ в Харківській області.
Справа 017800

Федір Лазарчик-Буряк
(1895 – 1937)

Генрі Парло
(1898 – 1937)

Юрій Вухналь
(1906 – 1937)

СРСР як тоталітарна держава використовував різноманітний спектр репресивних практик. Проте всі вони підпорядковувалися важливій меті: створити у суспільстві таку атмосферу страху й підозрливості, щоб люди не лише не протестували проти злочинів влади, а й навіть їх не помічали. В СРСР страх із природного механізму самозахисту перетворився на один із державотворчих конструктів, який мав забезпечити покірність населення й безконтрольність партійного апарату. Він також став і основою повсякденного життя, коли громадяни навіть на побутовому рівні боялися висловити своє ставлення до тих чи інших подій, критикувати рішення владної верхівки чи просто мати власну думку.

Приклади поодинокого спротиву у застінках НКВС демонстрували, що в національному організмі ще жевріє пам'ять про звичайні часи, що система може вбити людину, зламати її, та не знищити дух свободи, успадкований від предків.

Використані в проєкті документи взято з архівно-кримінальних справ репресованих осіб, розстріляних у Києві під час Великого терору 1937 – 1938 років і похованих на таємній спецділянці НКВС у Биківнянському лісі.